

ET-TAHKİK*

Yazan: Abdüsselam Hârûn
Çeviren: Yard. Doç. Dr. Rabiha ÇELEBİ

Edisyon kritik: Yazmaları müelliflerin yazdığı şekle koymak için yapılan çalışmayı ifade eden çağdaş bir deyimdir.¹

Tahkik edilmiş kitap, onun adının, müellifinin, kitabın müellife ait oluşunun tesbit edilmiş hali ve kitabın metninin müellifin yazdığının en yakın haline getirilmiş şeklidir.

Bu nedenle her elyazma eser için sarfedilen gayretler aşağıdaki hususların araştırılmasını ele almalıdır:

1- Kitabın adının doğrulanması.

2- Müellifin isminin araştırılması.

3- Kitabın müellife ait oluşunun tesbiti.

4- Kitabın metninin mümkün olduğu kadar müellifin yazdığına yakın hale getirilmesi.

Müellifin nüshasının bulunması çok güzel bir şanstır. -Bu durum özellikle ilk dört asır kitaplarında nadirdir.- Şayet elimizde müellif nüshası varsa, ancak güzel (yanlışsız) metni okumak için bir gayret sarfederiz, başka bir şeye ihtiyaç duymayız. Eski hatta ne noktalama ne de hareke bulunduğundan bunların anlaşılması ancak

* Yazanın, "Tahkik'un-Nusûsı ve Neşruhâ" isimli Kahire'de 1385/1965 yılında "Matbaat'ul-Medenî" tarafından Arapça olarak yayınlanan kitabının 39-59 sayfalarından Türkçeye çevrilmiştir.

¹ Tahkik'in aslı hakkında şöyle denir: "حَقَّقَ الرَّجُلُ الْقَوْلَ: صَدَقَهُ أَوْ قَالَ هُوَ الْحَقُّ". el-Câhız'da

araştıran alimi muhikk (مَحْقَقًا) diye isimlendiriyor. el-Câhız, "Ma beyne'l-adâve ve'l-îased" risalesinde şöyle der:

"انه لم يخل زمن من الازمان فيما مضى من القرون الذاهبة إلا وفيه علماء محقون قرأوا

كتب من تقدمهم ودارسوا أهلها"

ve ilave eder: "واتخذهم المعادون للعلماء المحقین عدة" (Resâilu'l-Câhız, tahkik: Abdüsselam Hârûn

1: 338-339).

الإحقاق: "الإثبات، يقال أحققت الأمر إحقاقاً، إذا أحكمته وصححته".

uzun meleke ve ünsiyetle mümkün olmaktadır. Bu durum eskilerin yazılarıyla ilgili meleke sahibi olmayı ve bu kitabın yazım sanatını bilmeyi gerektirir.

Bu münasebetle noktalama ve harekelemede görülen ihmalin dokuzuncu asra kadar uzandığını belirtelim. İbn Hacer'in -ki o dokuzuncu asrın alimlerindedir- hattına bakan bu ihmali açık bir şekilde görür.

Kitap Adının Tahkiki:

Kitap adının tesbiti kolay bir iş değildir. Zira bazı yazmalarda ad bulunmamaktadır. Bu durum ya ilk yaprağın kaybolması ya kitap adının okunmayacak şekilde silik olması ya da nüshadaki mevcut adın gerçeğe ters düşmesi nedeniyledir. Bu yanlış ad ya tezyiften veya cahil bir okuyucu tarafından eline geçen isimsiz nüshanın hakikata uygun olmayacak şekilde isimlendirilmesinden kaynaklanmaktadır.

1- Birinci durumda, muhakkik, araştırma çalışmalarında düşünmeye ihtiyaç duyar. Muhakkik, İbn en-Nedim'in kitapları gibi eserlere veya tabakat ve teracim kitaplarına müracaat etme, veya başka bir kitapta adı geçen yazmaya ait nakilleri elde etme veya te'lif edilen kitaplar ve müellifin üsluplarıyla ilgili meleke sahibi olma gibi uzmanlaşmayı, ilk etapta, kitabın adının tesbitinde kullanması gerekir.

2- Kitabın isminin kısmen silik olması, nüshada müellif adı açık olduğunda eserin tam isminin ortaya çıkmasında yardım eder. Kitap isminin tesbiti, mümkünse müellifin eserlerinin ve onun her eserinin konusunun bilinmesine dayanır.

3- Kasıtlı tezyif (değiştirme) ise, kitabın gerçek isminin kitabın revaçta olması gayesi, veya kitap toplayanlardan birinin arzusuna uyularak onun daha kıymetli bir kitap adıyla değiştirilmesiyle olur. Bu değişikliği yapan, kendi hat (yazı) ve mürekkebinin esas yazmanın hat ve mürekkebine benzeterek kısmi bir başarı elde edebilir. Bu hususta dikkatli ve septik olmayan bu tezyifi anlamayabilir.

Basit tezyifin menşei ise cehalettir. Bu da katiplerden birinin isimsiz kitapların başına kitabın ismi sandığı adı koyması şeklinde olur.

Müellif İsmi'nin Araştırılması:

Şüphesiz muhakkik attığı her adımda dikkatli olmalıdır. Elyazma nüshaların veya nüshanın üzerinde müellif ve kitap ismini bulmamız bu yazmanın, adı geçen müellifin olduğuna hükmetmemiz için kâfi değildir. Bu durum bilakis araştırmacıyı, kitabın adı geçen müellife ait olduğundan emin kılacak bir ilmi araştırmaya sevkeder.

Bazen nüsha, müellifin ismini gösteren bir işaret kapsamaz. Bu durumda kitabın adından yararlanarak, kütüphane kataloglarına, kitap fihristlerine veya yeni çıkan ve kitap isimlerini içeren teracim ve tabakat kitaplarına (Yakût el-Hamavî'nin

Mu'cemu'l-Udebâ' gibi), veya diğer ilmi metotlara müracaat etmekle, müellifin ismi tesbit edilir.

Bir çok müellifin aynı kitap isimlerini kullanması meçhul müellifin adını tesbit etmede çok dikkatli olmamızı gerektirir. Bu nedenle şu edisyon kritik usullerini nazarı itibara almamız lazımdır: Nüşhanın ilmi metni ve bu metnin muhakkikin; müellifin ilmi hayatı, üslubu ve asrı hakkındaki bilgilerine uygunluk derecesi.

Eğer muhakkik nakillerden birinde muayyen bir müellife mensup olan bir kitaptan bir kaç nüsha bulursa bu durum onun kesinleştiği veya tercih ettiği şeyi (müellifin ismini) kuvvetlendirmiş olur.

Bazen kitaptaki resmi deyimler müellifin asrını tayin etmemizi sağlar. Kalkaşendi'nin Subhu'l-A'şâ'sı ve İbn Fazlullah el-Ömerî'nin et-Ta'rifu bi'l-Mustalah eş-Şerîf'deki² bu resmi deyimlere muttali olanlar bu hususu görür (müellifin asrını tayin edebilir).

Kitaplardaki tesbit edilmiş müellif isimlerinde taşhîh ve tahrîf olabilir. Mesela *التَّصْرِي* tashifle *البَصْرِي*, *الحَسَنِ الحَسَنِ*, *الْحَرَّارِ* olabilir. Bu nedenle bütün zikredilen yanlışlar bir kaynağın kâfi olmadığı bir araştırmayı gerektirir. Zira aynı tashifin veya daha şiddetli başka birinin aynı kaynaktan bulunması mümkündür. Bu surette geniş ilmi araştırmayla kesin karara (itmi'nan) ulaşılması kaçınılmazdır.

Kitap isimlerinin tezyifinde (değiştirilmesinde) söylenenler müellif adlarının tezyifinde de söylenebilir. Bu sebeple muhakkik bu ince meselede uyanık (dikkatli) olmalıdır.

Kitabın Müellifine Ait Oluşunun Araştırılması:

Her hangi bir kitabın tesbit edilen müellife ait oluşunun doğruluğuna şüpheyile bakmamız gerekir. Özellikle meşhur olmayan kitaplarda bu durum görülür. Bu nisbet kütüphane kataloglarına, eserleri içeren fihristlere ve teracim kitaplarına müracaatla doğrulanır.

Eskiden birçok kimse el-Halîl'e ait olan "el-'Ayn" hakkında konuşular. es-Suyûfî, "el-Müzhir"³de alimlerin bu kitabın nisbetinin yanlışlığı hakkındaki sözlerini (metinlerini) nakletti. Hemen hemen bütün alimler el-Halîl'in bu eseri planladığı ve sonra alimlerin adı geçen eseri genişlettiği hususunda ittifak halindedirler.

² el-'Âsime matbaasında 1312 yılında 240 sayfa olarak basıldı.

³ el-Muzhir I: 86-92.

es-Sirâfî Ahbaru'n-Nahviyyîni'l-Basriyyîn⁴ adlı eserinde "el-Halîl el-'Ayn kitabının başını yazdı" diyor. Alimlerin bu eser hakkında yaptıkları çalışmalar es-Sirâfî'nin belirttiği hususta ulemayı uyardı ve fazilette el-Halîl'e yakın bir adama bu eserin nisbet edilmesinin doğru olmayacağını belirtti.

Bir müellifin ilmî kudretini (kıymetini) bilmek kitabın nisbetini tekit etmekte yardımcı olur.

Zira müelliflerin ilmi kudretleri, farklı yaşlarında ve uğraştıkları kitapların konularının değişikliğinde farklılık arzeder. Misal: Gençliğinde zayıf bir eser yazan müellifi, yaşı ilerleyince farklı buluruz. Ayrıca bir konuda değerli eser veren müellifi başka bir konuda bir hayli zayıf buluruz. Bu ölçünün kitabın nisbetinin tashihinde daima kesin olarak kullanılması doğru değildir.

Tarihi bilgiler (deneyimler) kitabın nisbetinin doğruluğu ve yanlışlığında en önemli ölçülerden biri sayılır. Müellifin asrından sonraki tarihi haberlerle dolu olan kitabın nisbet edilen müellife ait olması uygun değildir. Buna misal olarak el-Câhîz'a nisbet edilen "Kitab Tenbîhi'l-Mulûk ve'l-Mekâyid" adlı eser zikredilebilir. Bu eserden bir nüsha Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye'de 2345 nolu Edebiyat kısmında bulunmaktadır (korunmaktadır). Bu kitap tezyif edilmiştir, bu hususta şüphe yoktur. Zira siz onun babları arasında "Nuket min Mekâyidi Kâfûr el-Ihşîdî" ve "Mekîdet Tüzün Bilmuttakî Lillâh" bablarını bulursunuz. Halbuki Kâfûr el-Ihşîdî 292 - 357 ve el-Muttakî Lillah 297 - 357 yılları arasında yaşamışlardır. Bütün bu tarihler el-Câhîz'ın vefatından onlarca yıl sonradır. Bundan daha enteresanı el-Câhîz'ın kalemine ait olması mümkün olmayan kitabın mukaddimesidir. Bu eserin başı:

"الحمد لله الذي افتح بالحمد كتابا، وفتح للعبد اذا و افا (وافي) اليه بابا، قسم بين خلقه فطوروا أطوارا وتحزبوا أحزابا، أنفذ فيهم سهمه وأمضى فيهم حكمه وجعل لكل شيء أسبابا، فهم دائرون في دائرة ارادته لا يستطيعون عنها انقلابا، داهشون في بدائع حكمته، ومشيتته، وارادته، يعز من يشاء ويرزق من يشاء..."

Kitabın Ebû Osman el-Câhîz'ın nisbetinin reddinde uzatmaya ihtiyaç olmadığı gibi bu üslubun yoruma da ihtiyacı yoktur.

Kitabın Metninin Tahkiki:

Tahkik: Mümkün olduğu kadar kitabın miktar ve nitelik (keyfiyet) açısından müellifin yazdığı gibi doğru bir şekilde tesbit edilmesidir. Kitabın tahkiki: Onun üslubunun yerine daha üstün bir üslup aramamız, doğru bir kelimenin yerine başka doğru bir kelimeyi daha layık veya daha uygun iddiasıyla koymamız ve bir muhakkikin, müellifin yanlış olarak nisbet ettiği bir metni doğru kailiyle değiştirmesi veya müellif tarafından vuku bulan ince gramer hatasını düzeltmesi veya müellifin özetlemesini düzelten açıklaması (kolaylaştırması), demek değildir.

⁴ S. 38 Frits Krinko naşri.

Metnin tahkiki, onun güzelleştirilmesi (iyileştirilmesi) veya düzeltilmesi değildir, doğrusu, emanetin yerine getirilmesidir. Zira kitabın metni, müellife, müellifin yaşadığı çevre ve asra aittir. Onlar hürmete (itinaya) layık tarihi belgelerdir (bilgilerdir). Muhakkikin yaptığı uygun olmayan davranışlar, değiştirme ve tebdil hakkının yegane sahibi olan müellife yapılan bir haksızlıktır (zulümdür).

Eğer muhakkik cüretliyse (özen göstermiyorsa), bu tahkikten uzaklaşması daha uygun olur. Daha dikkatli ve titiz bir muhakkike bu işi bırakması gerekir.

Tahkik ahlaki olaydır (üründür): Bu işi ancak kendisine iki üstün haslet verilen başarabilir. Bunlarda emanet ve sabırdır. Bu iki haslet ne güzeldir!

Şöyle denilebilir: Bu hatanın yayılmasına nasıl müsaade ederiz? Bunu nasıl hallederiz? Buna verilecek cevap şudur: Şüphesiz ki muhakkik eğer bir hatayı fark ederse bu noktaya haşiyede veya kitabın sonunda dikkat çeker ve doğrusunu açıklar. Böylece emaneti gerçekleştirir ve ilmi görevi ifa etmiş olur.

Kur'an-ı Kerim'den alınan şahitler ise dini değeri olduğundan yanlışların düzeltilmesi (uygun olan yere konulması) lazımdır. Kitabı'l-Hayavan tahkikim esnasında birçok tahrifler ortaya çıkarttım. Bunları aslına çevirerek düzelttim. Buna misal olarak şu ayetleri zikrederiz:

4. cüz sayfa 7 "فلما أتوا على وادي النمل" doğrusu; "حتى إذا أتوا" sayfa 159 da "إلا الحق" doğrusu; "على أن لا أقول على الله إلا الحق فأرسل معي بني إسرائيل" "يا موسى أقبل ولا Sayfa 160. قد جئتم بيينة من ربكم فأرسل معي بني إسرائيل" doğrusu; "يا موسى لا تخف إنك من الأمنين"

"يا موسى لا تخف اني لا يخاف لدي المرسلون"

5. cüz sayfa 32 "إني مبتليكم بنهر" doğrusu; "إن الله مبتليكم بنهر" Sayfa 93 "هو الذي جعل لكم من الشجر الاخضر نارا" doğrusu; "هو" nin atılmasıdır.

Sayfa 137 "وأما من ماء غير آسن" doğrusu; "واو" in olmamasıdır. Sayfa 544 "فأسلكي سبل ربك" doğrusu; "ثم أسلكي سبل ربك" Sayfa 547 bazı nüshalarda "ولما جاء" diğerlerinde "فلما جاء أمرنا وفار التنور" Bunların her ikisi de tahriftir, doğrusu "فاذا جاء أمرنا". Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

el-Hayavan kitabı gibi meşhur bir eserde böyle Kur'ânî tahrifin yaygın olması ve uzun asırlar boyunca biri tarafından düzeltilmemesi çok enteresandır. Bu sadette şu atasözü ne kadar uygundur:

"يؤتي الحذر من مأمته"

el-Cahız'ın "el-Cevârî" Kitabında داماد mecmuasında;

"ولا تقربوا الزنى إنه كان فاحشة ومقتا وساء سييلا"

"إنه كان فاحشة وساء سييلا" doğrusu;

el-Ezherî'nin "Tehzîbu'l-Luga"sının yazma aslında "وقى" maddesinde Kur'ânî tashîfe rastladım (buldum):

"ما لكم من الله من واق"

doğrusu; "ما لهم من الله من واق" ve "فوق" maddesinde;

"ما ينظرون الا صيحة ما لها من فواق"

doğrusu; "ما ينظر هؤلاء الا صيحة واحدة ما لها من فواق".

Sîbeveyh'in "el-Kitab" eserinin yazmalarında ve üç ayrı basımında⁵ şu tahriflere rastladım:

"والذاكرين الله كثيرا والذاكرات والحافظين فروجهم والحافظات"

doğrusu; "والحافظين فروجهم والحافظات والذاكرين الله كثيرا والذاكرات".

Bu misalleri iki şeye dikkat çekmek için uzattım:

Birincisi: Muhakkik Kur'an-ı Kerim ayetlerini tahkik ederken çok dikkatli olması ve başkasına ne kadar değerli olursa olsun güvenmemesi lazımdır.

İkincisi ise Kur'an-ı Kerim'deki tahrifi taassuptan dolayı aslında olduğu gibi bırakması başkalarının hata etmesini doğurur. Kur'an-ı Kerim'in değeri, hata edene müsamaha etmekten ve çok dikkatli olması gereken yerde gafil olan bir müellifin hakkını korumaktan daha yücedir.

Buna rağmen bazı aşırı mutaassıpları, Kur'an-ı Kerim metninin hatalı bırakılmasında ve müellifin hatasını düzeltmemede ısrarlı görmekteyiz.

Bu, İbn Kesîr'in "İhtisâr Ulûmi'l-Hadîs"⁶ kitabında açıkladığı eski bir ihtilafır. Onun nassı aşağıdaki şekildedir:

"Eğer şeyh hata ederse, doğru olan işitenin onu doğru bir şekilde rivayet etmesidir. Bunu el-Evzâî, İbnu'l-Mübârek ve cumhur söylemiştir. Muhammed b. Sîrîn ve Ebu Ma'mer Abdullah b. Sahbere'den şunlar rivayet edildi: Dinleyen şeyhden işittiği gibi hatalı olarak rivayet eder. İbnu's-Salâh şöyle dedi: Bu, lafza uymada mübalağadır. el-Kâzî İyâz şöyle der: "Şeyhlerin çoğunluğu kendilerine ulaşan rivayetleri olduğu gibi nakledenler, hiç bir değişikliğe tabi tutmazlar. Bu durum şâz kıraat olmamak şartıyla Kur'an-ı Kerim tilavetinde geçerlidir, es-Sahîheyn'de ve el-Muvatta'da vaki olduğu gibi. Ama ma'rifet ehli dipnotlarda bu hatalara dikkati çekmektedirler."

⁵ Bkz. Bulak baskısı 1: 37; Paris baskısı s. 29; Hint baskısı.

⁶ O, el-Bâ'is el-Hasîs adıyla şerh olarak basıldı. Bkz. s. 162-163.

Sonra dedi: "Abdullah b. Ahmed b. Hanbel babasının büyük hatayı düzelttiğini küçüğünü ise bıraktığını ifade eder."

Bu mesele çok eskidir, çıkış sebebi ise, emanete bağlı kalma hususudur. Eğer musahhah, açık hata nedeniyle düzelttiği metnin aslını belirtiyorsa (bu hususta uyarıda bulunuyorsa), bu tahkik iki görüşte de geçerlidir.

Kur'an naslarının incelenmesinde eldeki nüshaya müracaatla iktifa etmememiz kafi değildir. Bilakis tefsir ve kıraat kitaplarına dönmemiz gereklidir. Muhakkik, kıraat hususunda sırasıyla 7, 10, 14 ve şâz kıraat kitaplarına müracaat etmelidir. Tefsir de ise o Ebu Hayyân ve el-Kurtubî tefsiri gibi kıraata önem veren tefsir kitaplarına dönmelidir. Muhakkik, cumhura muhalif her kıraatın kime ait olduğunu tesbit etmelidir.

Hadis naslarında gelince, onların hadis kaynaklarıyla karşılaştırılarak okunması ve mümkünse tahriri (çıkartılması) gerekir. Hadis rivayetlerinin çeşitlenmesi bizi, mesuliyeti (emaneti) müellife yüklememize sevkeder. Müellifin yazdığına kesinlikle inandığımızda onun yazdığı metni olduğu gibi bırakınız. Müellifin rivayetinin zayıflığını veya kuvvetli oluşunu gösteren husus yorumuna bırakılır.

Aynı şeyler atasözleri, şiirler ve benzerini kapsayan metinler içinde geçerlidir, muhakkikin, metinleri okumak ve mümkünse tahrir için, kaynaklardan istifade etmeye yönelmesi gerekir. Bununla birlikte, eğer, nüshada olanın müellifin istediği ve kastedtiği olduğuna inanırsak müellifin rivayetine saygı göstermemiz gerekir. Özellikle özel bir hükmü bu rivayete dayandırıyor. Bu, muhakkiki metni değiştirilme hususunda engelleyen önemli bir şarttır.

İşte; özen, dikkat ve titizlik isteyen en önemli üç çeşit metin bunlardır. Bunun anlamı değerlerine önem vermemiz değildir. Bilakis değerleri için önemine münasip dikkat ve özen sarfetmektir.

Metin Tahkikinin Önemi:

Bu şekilde, edisyonkriğin, önemli bir çalışma ve onun te'lifden daha çok gayret ve özene muhtac olduğunu öğrendiniz. el-Câhız bu konuda şöyle der:⁷ "Muhakkik için, bir noksanın tamamlanması ve irtibatın temini kastıyla düşen bir kelimeyi yerine koymak veya bir yanlış tashih etmek; üstün anlamlı ve bellig üslupla on yaprak yazmaktan daha zordur."

Edisyonkriğin Önhazırlıkları:

Nassın tesbitinde ön çalışmalar şunlardır: Bazıları:

1- Nüshayı okumaya alışmak (bol miktar temrin yapmak). Zira yanlış okuma insanı ancak hataya sevkeder. Bazı yazılar uzun bir mümarese, özel bir tecrübeye

⁷ el-Hayavân 1: 79.

ihtiyaç gösterir. Özellikle noktasız, harekesiz ve Fas veya Endülüs hattıyla yazılmış elyazmaları. Zira bu yazı biçiminin özel şekli, noktalaması ve hâsseten özel yazı türü vardır. eş-Şeyh Nasr el-Hûrîni⁸ şöyle dedi: "Böylece Endülüslüler, Kur'ân'ın dışında ortadaki imâle edilmiş elifi "ya" ile yazarlar, el-Kâmûs'un belirttiği gibi: "بنيل" Şair Muslim b. Muhammed el-Endelusi'nin dedesinin adı, "be" harfinin ötüre ve "nun"un esre oluşuyla. Bunun daha doğrusu "mumâl"dir. Ama onlar istilâh olarak "ya" ile yazarlar."

Her yazarın böyle özel bir tecrübe isteyen kendine özgü bir metodu da vardır. Bazı yazarlar "dal" ve "lam"ı veya "gayn" ve "fâ"yı birbirine benzer yazarlar. Eski yazarların bir çoğunun kendi özel metodlarıyla yazmaları gibi. Bunları ancak uzman ayırabilir. Bu yazıların çözümü hat kitaplarına müracaatla ve mümarese ile kazanılan özel bir tecrübeye ihtiyaç gösterir. Bu hususta derli toplu (en değerli) kitap eş-Şeyh Nasr el-Hûrîni'nin "el-Matâli' en-Nasriyye" adlı eseridir.

Maşrik ve Mağrib noktalama metodları farklılık gösterir. Fas noktalamasında "fa"nın noktası harfin altına konur. "Kaf" da ise harfin üzerine bir nokta konur.

Eski yazılarda harflerin noktasızlığını göstermek için bazı işaretler konur. Bazı yazarlar "sin" in noktasızlığını belirtmek için onun altına ya bir sıra, veya iki sıra şeklinde üç nokta koyuyorlar. Bazıları ise "sin" in altına küçük bir "sin" (س), ve noktasız "hâ"nın altına küçük bir "hâ" (ح) yazıyorlar. Bazı yazarlar noktasız harfin altına veya üstüne küçük bir "hemze" (ء) koyarlar. Bir kısmı ise harfin üzerine paralel bir çizgi (-), veya hilal gibi paralel bir çizgi (◡), veya yediye benzeyen bir işaret (7) koyar. Noktalı ve noktasız okunan bazı kelimelerin altına ve üstüne nokta konulabilir (التسميت) ve (التشميت) yani: تشميت العاطس: Aksıran kimseye "يرحمك الله" demektir gibi. Bazan iki türlü okunuşun caiz olduğunu göstermek için "sîn" in üzerine ve altına üç nokta koyarlar. (المضمضة) ve (المصصة) da iki kıraatın caiz olduğunu belirtmek için "dâd" in altına ve üstüne bir nokta koyarlar.

"I'câm" da -yani harekeleme ve noktalamada-, muhakkik özel bir tecrübeye muhtaçtır. Bu husus Ebu'l-Esved'in "النقط" diye isimlendirdiği şeydir. Ebu'l-Esved katibi el-Kaysî'ye şöyle dedi: "Eğer benim ağzımı açtığımı görürsen harfin üzerine nokta koy. Eğer ağzımı kapatırsam (bükersem) harfin ortasına nokta koy. Eğer ağzımı eğirirsem noktayı harfin altına koy. Eğer bundan sonra gunne (genizden gelen ses) yaparsam nokta yerine iki nokta koy."

İşte, bu okuyucunun eski Mushaflarda gördüğü Ebu'l-Esved'in metodudur.

Harekeye katılanlar arasında "kat'a" yani (ء) hemze de vardır. Bu, ayın harfinin başı şeklinde olup, hemze-i kat'ın veya elifden dönüşen (şekillenen) ya veya vavın üzerine veya hazfolunan elifin yerine konur "ماء" ve "سماء" gibi. Eski hatta

⁸ el-Matâli' en-Nasriyye, s. 110.

çoğunlukla bu hemzenin yazılması ihmal edilir. Bu nedenle "ماء" kelimesi "ما" ile ve "سما" ise "سما" fiiliyle karışır. Kesreli hemze bazan harfin altına bazan da üstüne yazılır.

"Medd" (ـ) ise sonu yükselen bir çekmedir. Eski hatta alışmadığımız bir şekilde gelebilir. "ما" meddsiz yazdığımızda "ماء" gibi.

"Şedde" (ـ) "şin" in başı gibidir. Onu eski hatta bazan harfin üzerinde veya kesre ile bitişmişse harfin altında buluruz. Fetha ile yazılışında ihtilaf vardır. Bazan fetha şeddenin üzerine, bazan da şeddenin altına konur; (—) şeklinde. Okuyucu bunu kesre sanır. Halbuki kesrenin şeddenin altına ve harfin üzerine konması eski yazmalarda hemen hemen yoktur. Faslılar ötreyi şeddenin altına koyarlar. Birçok eski hatlarda şedde kelimenin ilk harfinin üzerine konur, eğer önceki kelimenin son harfiyle idğam edilmişse "بل ران" ve "يقول أهلكت مالا لو قنعت به".

Fas hattında şedde yedi (7) şeklinde çok kavisli yazılır. Ebu Ubeyde'nin Endülüs hattıyla yazılan "Kitabu'l-'Akaka ve'l-Berere" adlı eserini buldum. Bu kitabı yazan, hareketleri noktaların altına şöylece koydu; (مصغه) yani (مصغه).

İbn Cinnî'nin "el-Muhtesab" adlı kitabının mağrib hattıyla yazılan nüshasında (kıraat 78 Dâru'l-Kütüb) şeddenin, şedde ve fethayı göstermek için (7) yedi rakamına benzer bir şekilde harfin üzerine konulduğunu ve şedde ve ötreyi göstermek için (8) sekiz rakamına benzer bir şekilde yine harfin üzerine konulduğunu gördüm. Şedde ve kesre ise (8) sekiz şeklinde harfin altına konarak ifade edilir.

Bazan harfin şeddesiz olduğu (خ) harfiyle veya (خف) işaretiyle ifade edilir.

Bazı yazım işaretleri vardır. Bunlardan biri de "ilhak" işaretidir. Kitabın satırlarının dışında konulan kelimelerin metnin aslından olduğunu gösterir. O iki kelime arasına çizilen dikey bir çizgidir. Düşen kelimenin yazıldığı yöne doğru sağa veya sola yönelen paralel bir çizgiyle şöyle (6) veya böyle (2) gösterilir. Bazıları da bu işareti, ilave edilen ve yanında "صح" veya "رجع" veya (اصل) kelimesi yazılan yazıya kadar uzatır. Bazı müstensihler, ilhakını istediklerini, satırlar arasında kitabın aslına ilave ederler.

Bir de "et-Tamrîd" işareti vardır. Bu, nakli doğru, aslı yanlış ibarenin üstüne konan uzatılmış bir (ـ) harfidir. Bu işaret "et-Tadbîb" diye de isimlendirilir.

es-Suyutî, "Tedrîbu'r-Râvî"de şöyle der:⁹ "Bu işarete "ضبة" de denir. Zira harf onunla kilitlenir, okunması mümkün olmaz, kapının sürgü ile kilitlenmesi gibi."

⁹ Tedrîbu'r-Râvî, Şerhu Takrîbi'n-Nevâvî, s. 156. el-Hayriyye baskısı 1307.

Üçlü okunduğunu gösteren "et-Teslîs" işareti ise "ث" dir. Teslîs kelimesini ifade eden bu işaret kelimenin üzerine konur. Bunu İbn Dureyd'in "el-İştikâk" yazmasında buldum.

Bazan, kendisinden nakledilen esas nüshada boşluk olduğunu gösteren "ض" harfi sözün ortasına konur. Bunu İbn Hazm'ın "Cemhere"sinin bir nüshasında gördüm.

"Ayn" harfinin başı gibi olan (ء) bu işaret "لعله كذا" anlamında kullanılır. Bunu el-Cemhere'nin bazı elyazmalarının hâmiş (dipnot)'inde buldum. Bazan "ظ" harfi dipnotta "الظاهر" kelimesini ifade eder. "ك" harfi bazı dipnotlarda "كذا في الأصل" manasını gösterir.

Eğer bazı kelimelerin eklenmesinden doğan bir hata varsa muhakkikler bu fazlalığa, sözün üzerine iki ucundan aşağıya meyleden şu çizgiyi (—) koyarlar. Bazan fazlalık iki küçük daire (••) veya iki yarım daire (( )) arasında konur. Bazan da (لا) kelimesi veya (من) veya (زائدة) ilk eklenen kelimenin üzerine sonra da (إلى) kelimesi fazlalığın en son kelimesi üzerine konur.

En son kelimenin öne geçirilmesinde iki kelime veya ibare üzerine şu işaretler (ا), (ا) konur.

"el-İştikâk"ın dipnotunda Moğoltay hattıyla yazılan elyazmasında ومائة سنة (سنة واحدة و مائة) yazılarını buldum. Veya te'hir ve takdim anlamında (خ) ve (ق) veya mukaddem ve muahhar anlamında (م), (م) harfleri konur.

Aynı şekilde rakamlarda özel bir tecrübeye ihtiyaç gösterir. Bazı eski elyazmalarda bulunan rakamların şekilleri şöyledir:

(6, 5, 4, 3, 2, 1). Bunlar (6, 5, 4, 3, 2, 1)'dir. Bazan da iki, dört ve beş sayıları şu şekilde (٢, ٤, ٥) yazılır.

Eski el yazmalarında ve özellikle hadis kitaplarında bazı kelimeleri ve ibareleri gösteren remizler ve kısaltmalar vardır.

Aşağıdaki kısaltmalar Arap atalarımızın veya müteahhirun Acem ulemasının ilk kullandığı ve Avrupalıların da bu hususta onları taklit ettikleri işaretlerdir.¹⁰

ثنا = حدثنا.

ثني = حدثني.

نا = حدثنا، أو أخبرنا.

دثنا = حدثنا.

¹⁰ Bkz. el-Matâliu'n-Nasriyye s. 200-202; Tedribu'r-Râvi s. 157-207; Kavâidu't-Tahtîs, el-Kâsımî.

أنا	= أنبأنا، أو أخبرنا.
أرنا	= Bazı Mağriblilerin hattında أخبرنا،
أخنا	= Bazı Mağriblilerin hattında أخبرنا،
أبنا	= أخبرنا.
قنا	= قال حدثنا.
ح	= تحويل السند في الحديث.
صلعم	= صلى الله عليه وسلم.*
ضم	= صلى الله عليه وسلم.*
عم	= عليه السلام.*

*(Fakihler indinde bu üç yazı hoş değildir. Bunları Arap olmayanlar kullanmışlardır.)

رضي	= رضي الله عنه.
المص	= المصنّف بكسر النون.
ص	= المصنّف بفتح النون، أي المتن.
ش	= الشرح.
الشـ	= الشارح.
س	= سيبويه.
أيضـ	= أيضا.
لا يخـ	= لا يخفى. Arapça kitaplarda Aceme aittir
الظ	= الظاهر.
مم	= ممنوع. Arapça kitaplarda Aceme aittir
م	= معتمد، أو معروف،

(Son kelimeyi el-Kâmûs sahibi ve ondan sonraki gelenler kullandı.)

إخـ	= إلى آخره.
اهـ	= انتهى، أو إلى نهايته.
ع	= موضع،*
ج	= جمع،*
جج	= جمع الجمع،*
ججج	= جمع جمع الجمع،*

- د = *Bunu el-Kâmûs sahibi ve sonrakiler kullandı
ح = ابو حنیفة، أو الحلبي.
حج = ابن حجر الهيتمي، Safîlerin kitaplarında
م ر = محمد الرملي.
ع ش = علي الشيراملسي.
زي = الزيادي.
ق ل = القليوبي.
شو = خضر الشوبري.
س ل = سلطان المزاحي.
ح ل = الحلبي.
ع ن = العناني.
ح ف = الحفني.
اط = الإطفيمي.
م د = المدابغي.
ع ب = العباب.
سم = ابن أم قاسم العبادي.
ح = Hanefî ve hadis kitaplarının dışında، حيثئذ،
ح = Hanefilerde، الحلبي،

2- Edisyon kritik önçalışmalarının ikincisi müellifin üslubuna alışmaktır. En azından muhakkik yazmayı birçok kez okumalıdır. Bu husus müellifin üslubu hakkında uzmanlaşmak, onun üslubunun özelliklerini ve bu üslubla ilgili hususları bilmek içindir. Zira müellifin yazılarında özel isim ve olaylar olduğu gibi onların üslublarında da bir özellik, cümle ve lafızlarında bir ayrıcalık vardır.

Muhakkikin, müellifin üslubunda uzmanlaşması ve onun çeşitli kitaplarında cümleleri arasındaki bağı bulabilmesi için müellifin kitaplarına mümkün olduğu kadar müracaat etmesi onun üslubuna en üstün alışma yoludur. Bunların bilinmesi metnin tahkikine ve hata yapmamaya yardım eder.

3- Üçüncü husus kitabın konusu hakkında bilgi sahibi olmaktır. Bu, muhakkik doğruyu yanlış sanarak düzeltmeye çalıştığında yani doğruyu bozmaya yöneldiğinde, onu, nassı doğru dürüst anlamaya ve hatadan korumaya sevk etmek içindir.

Bu husus kitabın konusunu işleyen veya ona yakın bir konuyu ele alan bazı kitaplara çalışmakla gerçekleşir. Bu çalışma muhakkikin mevzuya tam muttali olması gayesiyle kitabın havasına veya ona yakın bir ortamda yaşamasını temin etmek içindir.

4- Eğer muhakkik elyazmalarından mümkün olan en fazla nüshayı toplayıp onları doğru dürüst okuyarak müellifin üslubunu öğrenir ve kitabın konusunu kâfi derecede anlarsa, aşağıdaki şekilde tasnif edebileceğimiz ilmi kaynaklardan faydalanarak edisyon kritiğe devam edebilir.

(a) Müellifin yazma ve matbu kitapları.

(b) Kitapla doğrudan doğruya ilgili eserler. Şerhler, muhtasarlar ve tehzibat (tertiplenmiş, düzeltilmiş kitaplar). Elyazması eserin şerhi bir bakıma kitabın bir başka nüshasıdır. Bazan şerhlerin, nasları, harekelerle tayin ve tesbit ettiği ve kapalılıkları açıkladığı görülür. Bu durum, tahkiki tamamlamada rol oynar.

Şerhleri önem bakımından muhtasarlar takip eder. Zira her ikisi de (şerhler ve muhtasarlar) nassın tahkikinde küçümsenmeyecek bir aydınlatma yapar. Muhakkikin kaynakların asıl yazmalarına mümkün olduğu kadar dönmesi ve edisyon kritiği yapılmadan basılan eserlere dayanmaması gerekir.

(c) Burada kitapla direk ilgili başka çeşit kitaplar da vardır. Bunlar, üzerinde çalışılan yazmaya çok dayanılarak te'lif edilmiş kitaplardır. Bu eserler çokça yazmanın asıl nassını muhafaza eder. İbn Kuteybe'nin "Uyûnu'l-Ahbâr" kitabı el-Câhız'ın "el-Hayavân" adlı eserine dayanan kitaplardandır. Özellikle "el-Hayavân" hakkında İbn Kuteybe'nin sözlerinde. Aynı kitap (Uyûnu'l-Ahbâr) el-Câhız'ın "el-Beyan ve't-Tebyîn" adlı eserine dayanan kitaplardan biridir. Özellikle Zühd başlığında, tavsiyeler ve hutbeler metinlerinde. Belki bu husustaki sır el-Câhız'ın İbn Kuteybe'ye bazı kitaplarını rivayet etme izni vermesidir.¹¹ İbn Kuteybe 213-286 tarihleri arasında yaşamıştır.

(d) Bundan sonra müellifin faydalandığı kitaplar gelir. Eğer muhakkik müellifin eserini te'lifinde faydalandığı kaynaklara ulaşırsa, bu durum nassın tesbitinde ona yardımcı olur. Bazı kadim müellifler faydalandıkları kaynakları kitaplarında zikrediyorlar. İbn Fâris'in "Makâyis el-Luga" İbn Manzûr'un "Lisân el-Arab" es-Suyûtî'nin "Buğyet el-Vu'ât" ve İbn Hacer'in "Tehzîb el-Luğa" adlı eserlerinin mukaddimelerinde yaptıkları gibi.

Bu müelliflerin bazıları tamamen başka bir müellife dayanır. Ama onlar aldıklarını nadiren zikrederler. et-Tibrîzî'nin, el-Hamâse'nin şerhinin çoğunu el-Merzûkî'nin şerhinden naklettiği gibi. Üslub ve açıklama arasındaki çok yakınlaşma

¹¹ Bkz. Uyûnu'l-Ahbâr 3: 199, 216, 249.